

מסקנות אחרונות בשאלת הכוזרים

מאת

שמעון דובנוב

עכשיו הגיעה השעה לסכם את כל מה שהשיגה החקירה המדעית בפתרון שאלת הכוזרים, אחת מהיות חסרות בחקר תולדותינו. שני קמעים של כתבייד שנמצאו בשנים האחרונות בתעלומות הגניזה ובקובץ הכתבים של המוזיאון הבריטי האייר אור חדש על השאלה שהפכו כה חוקרנו בדור הקודם, אין בדעתי כאן לחקור כסרטי השאלה הידועים למומחים, אלא רצוני לקבוע את המסקנות הכלליות, שהגיעה אליהן החקירה המדעית בימינו ושעדיין לא באו בחשבון כולל, בסך הכל של השאלה הנחרת.

הידועות הראשונות עיד הכוזרים בספרותנו, בסדר שבו נתפרסמו מזמן המצאת הדפוס, באו אלינו מפי שני חכמי-ספר מפורסמים. משוררנו הגדול ר' יהודה הלוי השתמש בקבלת הדור עיד הויכוח שבין בעלי שלש הדתות לפני מלך הכוזרים ועל יסוד זה בנה את שיחתו הפלסופית הנפלאה ב-ספר הכוזרי, שנכתב קרוב לשנת תת"ק (1140) ונדפס ראשונה בקונסטנטינופול בשנת רס"ו (1606). ר' יהודה הלוי סתם ולא פירש את המקור שממנו שאב ידיעותיו, אבל מדבריו בסתיחת "הכוזרי" נראה, שהיתה לנגד עיניו אנרת יוסף מלך הכוזרים (הספור עיד חלום המלך הראשון וסדר הויכוח, באוסף שהיה המלך ישואל מתחלה את הנוצרי והישמעאלי, ואחרי כך את היהודי). אחריו בא בן דורו ר' אברהם בן דוד, בעל "ספר הקבלה" (נכתב בשנת תתק"כ לערך ונדפס ראשונה בקונסטנטינופול שנת רע"ז - 1617) וקרא בשם המקור הידוע: "יוסף מלכם שלח ספר לר' חסדאי הנשיא ב"ר יצחק בן-שפרוט", ומוסיף שבעצמו ראה בעירו מולימולה, תלמיד-ידי-חכמים מבני בניהם של הכוזרים (ניבוער, סדר החכמים כך א', עמוד 78 - 79).

לאחר ישיבים ישנה מיום שנדפס "ספר הקבלה", נתפרסמה אותה האנרת של יוסף מלך הכוזרים שדמו עליה הראב"ד, בצירוף מכתב ר' חסדאי בן-שפרוט שעליו באה תשובת המלך. המאסף המובהק ר' יצחק עקריש הדפס בקונסטנטינופול בשנת של"ז (1677) קובץ בשם "קול מבשר", ובו קרך ביחד את האגדות על שבטי ישראל היושבים מעבר לנהר סמבטיון ואת חילוף האגדות בין הנשיא הספרדי ובין מלך הכוזרים ועוד כמה ספורים, כדי להוכיח מציאות ממלכה בישראל גם אחרי חורבן הבית. מקובץ זה עברו האגדות לרוב המהדורות הנדפסות של "ספר הכוזרי" לר' יהודה הלוי וגם לתרגומו הרומי שהוציא לאור המלומד הנוצרי בוקסמורף בבזיליה בשנת 1600. בספרותנו המדעית החדשה עוררו התעודות האלה חשד מצד אופן פרסומן ע"י ר"י עקריש, שהדפיסן בכונה ידועה באותה התקופה של נענועים משיחיים שקרמה לתנועת שבת-יצני. גם בימינו קבר הר"מ ישינשנידר, - ביבליוגראף מובהק אבל היסטוריון גרוע, - ישתשבות המלך יוסף אולי היא בדותה של זמן מאוחר. כנראה, נעלמה מזכרוננו העובדה, שתשובה זו היתה לנגד עיניהם של החכמים הספרדיים הנזכרים, שכתבו כמאה וישמונים שנה לאחר המאורע שגרם לה, ובכך חל הזיוף - אם היתה כזאת מעולם - בזמן קדום.

מוכן מאליו, שבעצם מציאות ממלכת הכוזרים "והכהנים" היהודיים שעמדו בראשה לא יכלו לכפור גם הספקנים הקיצוניים, כי כבר העידו על זה רבים מהסופרים הערביים של הכאה העשירית למספר הנוצרים, כלומר בני דורם של מלכי הכוזרים האחרונים (אבן דסתר, אבן פצלן, אלכברי, מסעודי ועוד, - עתה נמצאו בתרגום עבר ב-ספרות ההיסטוריה הישראלית לרא כהנא, ע' 48-66, ווריא תי"ב). חשדו רק באמתות האגדות של הנשיא מקורדובה ומלך הכוזרים, החוקרים הוהירים

¹⁾ „Eine Antwort des Königs ist vielleicht viel später hinzugedichtet.“ Steinschneider, Die Geschichtsliteratur der Juden, Nr. 16 (Frankfurt a. M. 1906).

היו חושדים לא בעיקר תוכנם של האגרות, אלא בקישוטיהם הספרותיים – בסתירות ובסיומים, שרצה משיחיות נודדת מהן. יד החושדים היתה על העליונה בשעה שפרסם הראי' הרכבי נוסחה חדשה באגרות הכתובים שבאה לידי מקובץ סירקוביטש באוצר הספרים של הממשלה בסטרבורג (גרמניה בלשונה במאסף נדחים – גרמניה ל.המליץ' תרל"ח, בהוצאה אשכנזית בכרך הששי של Russische Revue, סטרבורג, 1876, ובתרגום רוסי עם סירוש מססיק במאסף Jewrejskaja Biblioteka כרך ז' ח', סטרבורג, 1879–1880). מכיון שיש שנוי נוסחאות בעולם, – כך דרשו הספקנים, – שמע מינא שיש מקום להוספות ונירעון ובכן גם לזיוף בכמה פרטים ממשניים.

במצב כזה נמצאה השאלה שלנו עד שנת תרע"ב, שבה פרסם מגלה תעלומות 'הגניזה' המצרית, ה'רש' שיכמ"ר, קטע מאגרת עתיקה ע"ד הכתובים (Jewish Quarterly Review Bd. III, 211–181, נעתק גם בקובצו של ר'א כהנא הג"ל). האגרת נכתבה, כמו שתוכנה מעיד עליה, קרוב לזמן חילוף האגרות שבין הנשיא הסדאי והמלך יוסף, ואולי קדמה להן בזמן מועט (לערך בשנת 960). מחברה היה יהודי נחרי מהמקורבים למלכות, שנודטן לבירת ביוניט, קונסטנטינופול, וישלח משם ידיעות ע"ד אחיו בממלכת הכתובים לשר יהודי אחד, ששלוחיו עברו לקונסטנטינופול – ע"פ השערה המתקבלת על הלב, לאותו הנשיא הסדאי שהיה ממונה בקורדובה על עניני הדיפלומטיה הערבית. מניח אני כאן, שדעות החוקרים על התעודה המצוית הזאת ידועות לקוראנו מכמה מאמרים שבאו אחרתיה בספרותנו המדעית¹, ולכן אסתפק רק במסקנה קצרה. תעודה זו באה לא לגרוע, אלא להוסיף על מה שנאמר בתשובת המלך יוסף בעיקרה המעשי. האגרת מקונסטנטינופול קדמה לאגרת יוסף בזמן, וקודמת היא גם במעלת, כי אין בה אותו היסוד האגרי המעורר חשד באגרת יוסף המלך. התיירות המלך הכחיר הראשון מבוארת בתעודה החדשה לא כעין מעשה ניסים, ע"פ מלאך שנראה למלך בחלום לילה, אלא ע"פ דרך הטבע: 'ולא היה מלך בארץ קורא, כי אם (איש) אשר היה עושה במלחמה נצחונות שמוהו עליהם לשר צבא... פעם יצאו עמדם היהודים במלחמה... ואותו היום גבר יהודי אחד בחיבו והבריא את הצרים הבאים על קור, ושמוהו עליהם אנשי קור לשר צבא כמשפטם הראשון', – ולאחר כך נעשה 'השר הגדול' הזה למלך הכתובים, כשם סבראל וכו'. כותב האגרת מקונסטנטינופול היה בקי בסדרי המדינות, וכל מה שהוא מספר ע"ד המלחמות בין האלנים, הכוזרים, היוונים והרוסים בימי המלך, רומנוס הרשע² (930–940) מתאים בדיוק אל המאורעות ההיסטוריים. ספור זה מכיר לנו ג"כ את הסבות שגרמו למסלת הממלכה הכתובית לאחר עשרים או שלושים שנה אחרי המאורעות האלה.

ועדיין חסר זה לנו עד נאמן מדור הקרוב לאותם המאורעות, שיעיד על מציאות כל האגרות האמורות בזמנו, בזהות שקדמו לערים וידועים לנו – ר' יהודה הלוי והראב"ד הראשון. והנה בא עתה החוקר הירושלמי המצוי, הרב שמחה אסף, ומצא עדות כזו, בין הקטעים מספר העתים לר' יהודה אלברצלוני, שלא נכנסו לחלק הספר הגדול ע"י מקיצי נדמים (ברלין תרס"ג) ונשארו בכתב-יד במחיאום הבריטי, מצא הרב אסף קטע קצר אבל רב הערך, הנוגע כשאלת הכתובים, והדפיסו באחת מחוברות 'הישורון' לשנת תרס"ה (חובות ה', תשרי-חשוון, ברלין 1924, ע' קינ"ק' במחלקה העברית). רב הגדול יהודה אלברצלוני (או אלברגלוני) קדם לפני העדים הנזכרים כימי דור אחד; ספרו נכתב בין תת"ן ותתס"ה לערך, (1090–1106), ורק כמאה וארבעים שנה הבדילו בינו ובין תקופת 'אגרות הכתובים'. בקטע הג"ל הוא עוסק בשאלה הלכותית על יסוד האמור במסכת זבחים (קמ"ז ב'): 'אסור למייען ולעשות שליחותן של גוים בהקדשת קרבנות בזמן הזה, ומתוך כך בא ר' יהודה לדבר ע"ד הכתובים שנתיהו בהשפעת חכמים מישראל וע"פ רמז אחד באגרת המלך יוסף היו מקריבים קרבנות (המלך בולאן, בנה אהל וארון ומנורה ומזבחות וכלי הקדש). וכאן הולך הרב ומבדד ספקותיו: 'וראיתי במקצת נוסחאות נוסח כתב

¹ מאמר ר'ש שיכמ"ר הג"ל; מקור חדש לתולדות הכתובים לר'א כהנא, השלח כרך ב"ח, אדיסא תרע"ג; ברס"ח: קובצוב בירחון המניסמיום להשכלת העם, חוברת י"א, סטרבורג 1918; ברוצקום. אגרת יהודי כחור מהמאה העשירית (קונטרס מיוחד ברוסית. ברלין תרפ"ד). בכרך הרביעי של ספרי הגדול Weltgeschichte des jüdischen Volkes (ברלין משנת תרפ"ה ואילך) נקבעה התעודה החדשה כשלשלת התולדות במקומה.

שכתב יוסף המלך בן אהרן הכהן כוזרי לר' חסדאי בר' יצחק, ולא ידעתי אם היה אמת אותו כתב או לא. ואם תימצא לומר שהיה הדבר עיקר שנתגייירו אותם הכוזרים שהם מבני תוגרמה, לא הוזכר הדבר אם כל מה שכתוב באותו כתב עיקר ואמת. ו. לא, או נכתבו בו דברי כוזב, או הוסיפו בכתב, או היה טעות סופר, וזה שדורצינו לכתוב על זה מפני שמצאתי נוסח כתב אחר שכתב יהודי כל שונו בקונסמנטינופולי ממלכי קונסמנטינופולי, והזכיר מלחמות שאירעו בין מלכי קונסמנטינופולי ובין אהרן המלך, וכן נמי מלחמות בין בני אותם המלכים של גוים ובין יוסף המלך בן אהרן.¹ וכן נמי זה הדבר, שנתגייירו כוזרים והיו להם מלכים גרים, שמעתי שכתוב כל זה בספרי ישמעאלים שהיו באותם הימים וכתוב זה בספריהם. ומכאן ואילך מעתיק המחבר קטע מאגרת המלך יוסף לר' חסדאי הנוגע ליחוס משפחת המלך, לחלוטו של בולאן והתגייירותו (בהשטמת סרישת הויכוח בין בעלי שלש הדעות) ולסדר המלכים שמלכו אחריהם (בהשטמת המלך השני עובדיה, שלפי הנוסחה המקובלת הביא לארצו יריבים מחכמי ישראל שפירשו לו את התנ"ך ואת התלמוד).

כתב זה של ר' אלברצלוני בא ללמדנו: (א) שנמאה היא לססהיג נתשטמו בקרב יהודי ספרד העתקות מאגרות חסדאי והמלך יוסף וגם מאגרת הכוזרי שבקונסמנטינופול; (ב) אגרת המלך יוסף עוררה כמה ספיקות בלב הרב הברצלוני לא בבהינה היסטורית, אלא מפני שהוצרך להשתמש בה להלכה בישאלה דתית חשובה ומוכרח היה לדייק בפרטי המאורע. ובכל זאת היה נוטה להאמין בעיקר המעשה, מפני ששמע שכתוב כל זה בספרי ישמעאלים, כלומר הסופרים הערביים ממאה העשירית הנזכרים למעלה. בהעתק הספרי ע"ד המלאך שבא אל המלך בולאן בחלוט לילה הוא משתמש בדבור קשה: "הוציאתי לכתוב דברים שנראים דברי הבאי", אבל בסויו זה נוגע רק לספורי הנפלאות ולא לעיקר המעשה. כנראה, היה עיקר הספק בכמות המסופר: אם נעשו כל הכוזרים גרים או רק מקצתם, כי לגבי השאלה הדתית הנ"ל היה זה דבר מכריע. בזמנו היו כבר רבים יודעים את האמת, כי רק המלכים והשרים קבלו עליהם את הדת היהודית (ע"פ עדות הסיפורים הערביים של הזמן ההוא). הראב"ד יראה בעיניו את צאצאי הכוזרים (או של מלכי הכוזרים ושריהם, כי ברישיתו הנ"ל. בספרי הקבלה תיתי משמע) לא היה מספק בדבר כלל. כנראה, ידועים היו להראב"ד כמה פרטים חשובים אודות הכוזרים שלא באו בספרו, מפני שלא היו דרושים למטרתו — להוכיח שהכוזרים המתייחדים וגם שאריתם היו כולם, על דעת רבנות, בליבר מאמינים בתושבע"פ, כדי לדוציא מלכם של קראים שיחסו לעצמם את הנצחון הדתי בארץ הכוזרים (ס"ה"ק 179).

הייצא לנו מזה הוא, שבזמן הקיבוץ ממלכת הכוזרים כבר היו נפוצים בספרד, ומסתמא גם בישראל הארצות, כתבים שונים בשם המלך יוסף והשר הכוזרי מקונסמנטינופול ור' חסדאי בן שפרוט, וגם ידוע היה לרבים מה שכתבו אודות הכוזרים הסופרים הערביים מבני דורם. כזמן ההוא אי אפשר היה לכפור בעיקר המעשה, אלא נמצאו לפעמים מפקקים בפרטיו, כמו הרב הברצלוני. ובכן אי אפשר ליחס להמדפיס המאוחר ר' עקריש זיוף כל שהוא בעצם המסופר באגרות חסדאי ויוסף, ובפרט כימינו אחרי שהתאמת תוכנן ע"פ האגרת שנמצאה בגניזה ונרמזה בתשובת ר' אלברצלוני הנ"ל. אולם אם יש מקום לחשוש בנוגע למופטי האגרות בדפוס, אזי חל החשש רק על הקייטוטים המליציים הנזכרים, כלומר על הפתיחות והסיוטים של שתי האגרות — שאלת ר' חסדאי ותשובת המלך יוסף. במכתב המקומע של היהודי הכוזרי חסרים בכלל הפתיחה והסיום, והעדים הראשיים שלנו — ראב"ד ואלברצלוני — אינם רומזים על תוכן הדברים המליציים שבהם, שלא היו דרושים להפצם. אבל אנחנו היודעים את הנמיות והמגמות המיוחדות לדורו של ר' עקריש רשאים לגלות סימניו בדברים כמו אלה שהם כעין ביאור לאגרות הקדמונים. כך מפליאים אותנו

(1) כל הסימנים האלה מעידים, שכאשר הירודי הכוזרי שבגניזה דבר, ותסה אני שדרב אסף היי"ע על זה: "כתב זה נאמר ולא הגיע לידינו, והרבה יש להצטער על זה" (י"שורק" שם, קס"ו). הכתב י"השב לאבד נמצא ע"י שיבטיר בשנת תרע"ב וידוע הוא עתה לכולנו ורק על זה יש להצטער שלא הגיע אלינו בשלמותו. — ש. ד.

בסתיו לאגרת יוסף המלך הדברים: ... מלפי שהאומות אומרים להם, כי אין לישראל מקום ממלכה וממלכה... והיה להם להרבת לב ומענה לשון ושבת ותהלה בעיני האומרים להם, כי אין לישראל שארית ולא מקום ממלכה וממלכה. שאיפה זו להוכיח לאומות העולם, שגם אחרי חורבן הבית היו לישראל בכמה מקומות מושלים ומלכים משהם (כמו מלכי השבטים מאחורי סמבטיון, ההיטיארימים בארץ ערב והכחירים) – היתה שולטת אז בקרב גולי ספרד שבתוגרמה, ורשאים אנו לשער שהדברים האלה שם בפי המלך הכחירי המאסף רי עקריש. בעיני החוקרים מדור העבר היו חשודים גם כן דברי המלך יוסף בסיום אנרתו: "ואנחנו עינינו אל ה' אלהינו ואל חכמי ישראל הישיבה שכירושלים ואל הישיבה שבבבל", וכי, כי אז לא ידעו עדיין את אשר נגלה לנו מגזי. הגניזה, שבאמת התעוררה ארץ-ישראל לחיים חדשים במאה העשירית ומימי בן-מאיר ואילך עמדו להם שם גאונים ומנהיגים בשם ראשי ישיבת גאון יעקב, שהתחזקו בהשפעתם בחוץ לארץ עם הגאונים שבבבל. אפשר למצוא גיב מקום לחשוד בסתיוח אנרת חסדאי וכסיומה, מפני שהוכחו שם נענועים לגאולה ולימות המשיח במדה שדוגממה אנו מוצאים אחרי התלאות של ימי הביניים בקרב גולי ספרד ואשכנז (... זרויה לכל רוח ופאה, שמש שזפה ותך עליה ומנוח לא מצאה, סדה לא נסדחה ועת הרור לא באה... ואל חופש לא יצאה... מאד ארכו העתים ונמשכו הימים וטוסת לא נראה" וכו'). וגז שאלת חסדאי בסוף האגרת ע"ד "קץ הפלאות" והראגה שמצאה בסויה בדבריו שם ("ואין לאל ידנו באומרים לנו כל היום: לכל עם ועם יש מלכות ולכם אין זכר בארץ") מעוררות חשד, מפני שמתאימים להו דברי המלך יוסף בתשובתו הג"ל. אבל גם כאן עלינו להזהר מחשדנות מיותרת. הלא ידוע לנו, שכדורות הקרובים לזמן חסדאי בן-שפוט, בדורם של ר' שמואל הגניד ושלמה אבן-גבירול, כבר היו שולמים נענועי הגאולה בשירה העכרית במדה נורונה. הר קולם נשמע בשירי ר'ש הגניד, יורשו בנשיאות של ר' חסדאי, וכסירתו של אבן-גבירול, בסרט בישירי "הגאולות", הוכחו הגענועים "לקץ הפלאות" בהתעוררות מיושיו נשנה, שטמשה למסות לכל המשוררים הבאים ("שכיה עניה בארץ נכרה... השב ישובתה רב העלילה"; "שדורים נדורים לציון תקבץ"; "משנאי ידבר עזות בפני, מבקש לאבד תחלת אמוני, יריבני: עד אן תחיל לעיניי" וכיוצא בזה).

אבל אם גם נניח שר' עקריש הוסיף במויים אחרים בקישוטי האגרות, בראשן ובסופן, הלא אין הדבר נוגע כלל לתוכן המעשי של שתי האגרות שנרססו ראשונה במאספו "קול מבשר". התוכן העיקרי של אגרת חסדאי ותשובת המלך יוסף נתאמת עתה ע"ש שני עדים מבני הדורות ההם: מכתב היהודי הבחירי מקונסמנטינוסופ ועדותו של ר' יהודה אלברצלוני, שעם כל מסקנותו לא בא לכלל כפירה בעיקר הענין. והעד הכי נכבד שבא אחריו – הראב"ד בעל "ספר הקבלה" – מאשר את העיקר הזה בדבריו הקצרים, שהם שקולים כנגד כמה סברות, מפני שכותבם היה עדראיה, שראה את בני הכחירים במולידה לאחר שתי מאות שנה מיום חורבן הממלכה הכחירית.

ברלין, אייר תרפ"ז.